

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

Π. Υφαντής, Μέγα Σπήλαιο. 'Ιστορία, πνευματική και εθνική μαρτυρία, έκδ. 1 . Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, 'Αθήνα 1999

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.754](https://doi.org/10.12681/mnimon.754)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ Χ. Γ. (2002). Π. Υφαντής, Μέγα Σπήλαιο. 'Ιστορία, πνευματική και εθνική μαρτυρία, έκδ. 1 . Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, 'Αθήνα 1999. *Μνήμων*, 24(2), 438-443.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.754>

προσπάθεια αυτογνωσίας. Η ίδια η *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* αποτελεί από μόνη της μια πρόσκληση σε διάλογο με το παρελθόν. Η μελέτη της κα-

τασκευής της και της διαδρομής της έως την εποχή μας, είναι άλλη μία τέτοια πρόσκληση.

ΕΙΡΗΝΗ ΠΥΡΡΙΤΑΗ

Π. Ύφαντης, *Μέγα Σπήλαιο. Ιστορία, πνευματική και εθνική μαρτυρία*, έκδ. 'Ι. Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, 'Αθήνα 1999, 200 σ.

Ἡ μονογραφία αὐτὴ ἀποτελεῖ μίαν προσπάθεια παρουσιάσεως τῆς ἱστορίας καὶ δράσεως τῆς 'Ι. Μ. Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της ἕως σήμερα. Ἀφορμὴ τῆς μελέτης ἀποτελέσασε ἡ προκήρυξη βραβείου γιὰ τὴ συγγραφή μονογραφίας μὲ θέμα τὸ Μέγα Σπήλαιο ἀπὸ τὴν 'Ι. Μητρόπολη Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας. Τὴν ἔγκριση τῆς ἐργασίας ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπονομὴ τοῦ βραβείου στὸ θεολόγο Π. Ὑφαντῆ διεκπεραίωσε ἡ 'Ακαδημία Ἀθηνῶν.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου διαρθρώνονται σὲ ἕξι ἐνόητες (Κεφάλαια Α' - ΣΤ'), οἱ ὁποῖες χωρίζονται σὲ περισσότερα ὑποκεφάλαια, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου παρατίθεται Παράρτημα μὲ «Πηγὲς καὶ Ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ» (σ. 165-192) καὶ «Βιβλιογραφία» (σ. 193-199).

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο («Τοπογραφία καὶ Ὄνομασία τῆς μονῆς» σ. 19-29), παρουσιάζονται σὲ τέσσερα ὑποκεφάλαια ἡ χωρογραφία τοῦ Μ. Σπηλαίου, ἡ θαυματουργὸς εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ ἡ ἔγχεια περιουσία τῆς μονῆς.

Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου διαπιστώνεται ὅτι ὁ συγγραφέας ἀντὶ γιὰ τὸ δρόμο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἐπέλεξε τὴν ἀτραπὸ τῆς ἀντιγραφῆς. Ἐτσι περιγράφει τὸν κυρίως ὄγκο τοῦ μοναστηρίου καὶ τοὺς περὶ τὸ Καθολικὸ χώρους ἀντιγράφοντας ἀπὸ τὸ παλαιὸ Κτιτορικὸ τῆς μονῆς τοῦ Κων. Οἰκονόμου¹ (1840) καὶ

τὴν «Χωροταξικὴ Περιγραφή» τοῦ ἱερομονάχου Θ. Τσεκούρα² (1916), πράττοντας αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος στηλιτεύει (σ. 20 σημ. 3) τὸν Τσεκούρα, ὅτι δηλ. ἐπαναλαμβάνει ἀκριτὰ πληροφορίες ἀπὸ τὸν Οἰκονόμου. Ἐτσι λοιπὸν ὁ σημερινὸς προσκυνητὴς καὶ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου ἐπὶ ματαίῳ θὰ ἀναζητήσει τὰ «ὀγδοήκοντα κελία» τῆς μονῆς (σ. 20), τοὺς «τρεῖς συνεχόμενους ναῖσκους τῆς ἁγ. Αἰκατερίνης, τοῦ ὁσ. Λουκᾶ τοῦ Στεριώτου καὶ τῶν Ἁγίων Ταξιαρχῶν» (σ. 21), ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ «παρεκκλήσιο τῶν Τριῶν Ταξιαρχῶν» ποὺ περιγράφει ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ αὐτὰ κἀγκαν στὴν πυρκαϊὰ τῆς μονῆς τοῦ 1934· ὁ περιγραφόμενος πύργος μὲ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁπ. Λουκᾶ στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου (σ. 21) ἔχει καταρρεύσει πρὶν ἀπὸ πολλὰ δεκαετίες.

Μὲ τὴν ἴδια μέθοδο ὁ συγγραφέας πραγματεύεται καὶ τὴν κατὰ παράδοσιν ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ἱστορηθεῖσα εἰκόνα τῆς βρεφοκρατούσας Θεοτόκου,³ ἀντιγράφοντας τὴν περιγραφή ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Ἁνδ. Ἐυγγόπουλου.⁴ Καὶ ἐνῶ σὲ ἔκταση περίπου δύο σελίδων παραθέτει ἀκριτῶς τὰ ἐπιχειρήματα Ἐυγγόπουλου καὶ

2. Θ. Τσεκούρας, *Χωρογραφικὴ καὶ Ἱστορικὴ περιγραφή τῆς 'Ι. Μ. Μ. Σπηλαίου*, Ἀθήνα 1916.

3. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀνάγλυφη εἰκόνα ἐκ κηρομαστιχῆς τῆς βυζαντινῆς περιόδου στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο.

4. Ἁνδ. Ἐυγγόπουλος, «Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Μ. Σπηλαίου», *ΑΕ* 1933 101-118.

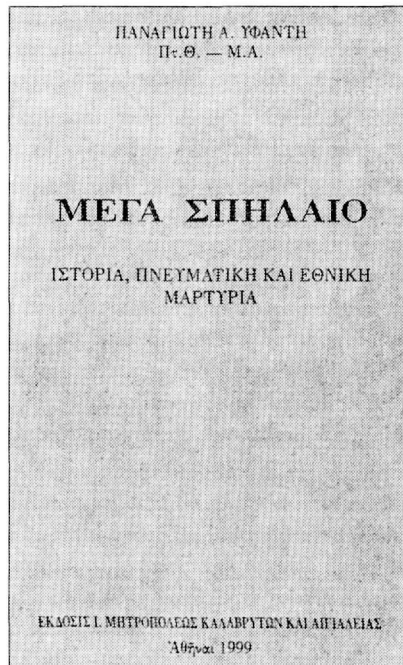
1. (Κ. Οἰκονόμος ἐξ Οἰκονόμων), *Κτιτορικὸν ἢ Προσκνητηριον τοῦ Μ. Σπηλαίου*, Ἀθήνα 1840.

Σωτηρίου,⁵ που οδηγούν στη χρονολόγηση της εικόνας μεταξύ ΙΑ' και ΙΒ' αιώνας, το κεφάλαιο κλείνει με μια άοριστη αναφορά, ότι ίσως η εικόνα να αποτελεί όντως έργο του ευαγγελιστού Λουκά, όπως και κάποιιο ιστορικοί εικάζουν, παραπέμποντας σε έναν ιστοριοδίφη και σε ένα λεξικογράφο (σ. 24, σημ. 22). "Αν όμως προχωρούσε σε μία κριτική των επιχειρημάτων Ξυγούπουλου και Σωτηρίου δε θα χρειαζόταν να δώσει την εντύπωση ότι, δεδομένης και της θεολογικής του ιδιότητας, αναγκάζεται να καταφεύγει στην ιστοριοδιφία, από την αγωνία μήπως καταρρίψει την αρχαιότητα παράδοση σχετικά με τον ευαγγελιστή Λουκά ως ζωγράφο της εικόνας. Δε σχολιάζεται, για παράδειγμα, ότι η χρονολόγηση στον ΙΑ' - ΙΒ' αι. συνάγεται από την άργυρη επένδυση (έσθητα) της εικόνας, ή όποια όμως θα μπορούσε κάλλιστα να έχει προστεθεί μεταγενέστερα. Επίσης δε σχολιάζεται καθόλου ή έγκαιστική τεχνική της εικόνας ή όποια χρησιμοποιήθηκε και παραπέμπει μάλλον στην παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως μάς δείχνουν και οι ανάλογες διασωθείσες συναϊτικές εικόνες. Τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρον ως παράλληλο είναι και η όμοιότητα ανάγλυφης, κηρόχυτης εικόνας της Βρεφοκρατούσης, σήμερα στην Γκαλερί Τρετjακον της Μόσχας, χρονολογούμενη στον έβδομο αιώνα.⁶

Στό ύποκεφάλαιο των "Επιγραφικών Μαρτυριών" (σ. 25-6) ό συγγραφέας παραθέτει —χωρίς καμία διευκρίνιση— μόνον τρεις από τις επιγραφές της μονής και χωρίς να παραθέτει τη βιβλιογραφία, όπου θα μπορούσε να ανατρέξει ό αναγνώστης για να βρει τις ύπόλοιπες.

Η πρώτη επιγραφή αναφέρεται σε ει-

κόνα της μονής που κάηκε στά 1934. Ό Σωτηρίου δημοσίευσε τό σπάραγμα της επιγραφής που έφερε ή εικόνα στά 1917.⁷ Ό κ. Ύφαντης παραθέτει ολοκληρωμένη την επιγραφή από τον Κ. Κυριακόπουλο, ό όποιος δέν «άναδημοσίευσε την επιγραφή» από τον Σωτηρίου, όπως ό συγγραφέας νομίζει, αλλά από άνέκδοτο χρφ. σημείωμα του Παναγιού Τάφου που την έσωζε όλόκληρη. Ό κατά τό συγγραφέα «κάποιος άνώνυμος ατόπτης» που κατέγραψε

τό σημείωμα ήταν ό πατριάρχης Ίεροσολύμων Νεκτάριος (1602-1676), όπως έχει αρκετές φορές γραφεί.⁸ Ό κ. Ύφαντης δε φαίνεται να μπήκε στον κόπο να δει τη

5. Γ. Σωτηρίου, «Περί της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου και των έν αυτή κειμηλίων», *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα 46-80 (ανάτύπωση στί: *Επετηρίς Καλαβρύτων* 9 (1977) 110-154.

6. *Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories*, (έπιμ. Β. Φόνιτς), Μόσχα 1995, σ. 77, εικ. 76.

7. Γ. Σωτηρίου, «Η εικόνα του Παλαιολόγου της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου», *ΑΔ* 4 (1918) 30-44.

8. Κ. Κυριακόπουλος, «Επιγραφικά από τό Μέγα Σπήλαιον», *Επετηρίς Καλαβρύτων* 12-13 (1980-81) 389-390 και ίδίως σ. 387 ύποσ. 2· Κ. Λάππας, «Τά προσκυνητήρια του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά* 1 (1984) 81-125.

φωτογραφία τῆς εικόνας⁹ ἄλλοιῶς πῶς νὰ ἐξηγήσει κανεὶς, ὅτι σὲ μία εἰκόνα ποὺ παρίστανε τὴν ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκο δίπλα σὲ ἓνα δεόμενο βυζαντινὸ εὐγενὴ ἐκεῖνος ἀνεγνώρισε δύο Παλαιολόγους αὐτοκράτορες (σ. 25). Ἡ δεόμενη μορφή δὲν ταυτίζεται μὲ αὐτοκράτορα ἀλλὰ μὲ τὸν Ἰωάννη Ἀσάν,¹⁰ ἀνηψιὸ τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης Ἀσανίνας Καντακουζηνῆς, ἡ δράση τοῦ ὁποῦο χρονολογεῖται μεταξὺ 1342-1352.

Τῆ δευτέρα ἐπιγραφή ἀντιγράφει ὁ συγγραφέας ἐπίσης ἀπὸ τὸν Σωτηρίου, χωρὶς νὰ μπαίνει κἀν στὸν κόπο νὰ τὴν ἀντιπαραβάλλει μὲ τὸ πρωτότυπο ποὺ ἐκτίθεται σήμερα στὴν Αἰθουσα Κειμηλίων τῆς μονῆς, ἀποκαθιστώντας κάποιον μικρολάθη ποὺ ἔκανε ὁ Σωτηρίου. Ὁ κ. Ὑφαντῆς ἐπεξηγώντας στὴ σ. 26 τὴν ἐπιγραφή ποὺ φέρει ὡς ἔτος πυρκαϊᾶς τῆς μονῆς τὸ «ΑΧΜ» (= 1640) σημειώνει, ὅτι ἡ πυρκαϊὰ ἐπῆλθε στὰ 1641 ἐνῶ ἀλλοῦ (σ. 51) ἀναφέρει τὸ ἔτος 1639.¹¹

9. Ἡ φωτογραφία ἀναδημοσιεύτηκε καὶ ἀπὸ τοὺς Σωτηρίου, «Περὶ τῆς μονῆς», σ. 30, εἰκ. 2· G. Millet, «Portraits byzantins», *Revue de l'art chrétien* (Novembre-Décembre 1911)· Chr. Zervos, *L'art en Grèce*, Παρίσι 1934, εἰκ. 355· *L'art byzantin du XIII siècle. Symposium de Sopocani 1965* (ἐπιμ. V. J. Djuric), Βελιγράδι 1967, σ. 75, εἰκ. 1, 82· H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Χαϊδελβέργη 1970, εἰκ. 46-47.

10. Τ. Παπαμαστοράκης, «Μία αὐτοκρατορικὴ εἰκόνα στὸ Μέγα Σπήλαιον», στὸ: *Περίληψεις τοῦ 13ου Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*, Ἀθήνα 1993, σ. 48· ὁ ἴδιος, «Ioannes "redolent of perfume" and his icon in the Mega Spelaion Monastery», *Zograf* 26 (1997) 65-73· *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Ἰωάννης Ἀσάν, Addenda zu Fasz. 1-8, Nr. 91366.

11. Γιὰ τὸ ἔτος τῆς πυρκαϊᾶς πρβ. καὶ Χ. Χοτζάκογλου, *Untersuchungen zur Geschichte, Architektur und Wandmalerei der Klosterkirche Mega Spelaion auf der Peloponnes* (διδ. διατριβή), Βιέννη 1997, τ. I-III καὶ κυρίως τ. I, σ. 146-7.

Κλείνοντας τὸ πρῶτο κεφάλαιο παραθέτει τὰ Μετόχια καὶ τὴν ἐγγεῖα περιουσία τῆς μονῆς, χωρὶς νὰ γίνετα ἀντιληπτό γιατί δὲν ἀκολουθεῖται μία συστηματικὴ ἀπαρίθμησή της, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο (14ος αἰ.) ἕως τὶς μέρες μας, παρὰ παρατίθενται σκόρπιες πληροφορίες λαμβάνοντας ὑπόψιν μόνον τὸν Οἰκονόμου καὶ μία βενετικὴ ἔκθεση τοῦ 17ου αἰ.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τῆς μονογραφίας (σ. 31-44) ἐπιχειρεῖται μία παρουσίαση τῶν Κτιτορικῶν τῆς μονῆς. Μολταῦτα ἡ σωρεία λαθῶν καὶ παραχρονολογήσεων ὀδηγεῖ στὴν παραπλάνηση τοῦ ἀναγνώστη. Ἔτσι ὁ κ. Ὑφαντῆς ἀποδέχεται τὸν ΙΣΤ' ὡς τὸν αἰώνα ποὺ ἐγραψε τὴν παράφρασή του ὁ Θεοδώρητος Λακεδαιμονίας, ἐνῶ ἡ ἔρευνα τὸν τοποθετεῖ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ.¹² Ἀναφέρει λαθασμένα (σ. 36) τὸ 1764 ὡς ἔτος ἐκδόσεως τοῦ Κτιτορικῶ τοῦ Παρθένιου Πελοποννησίου (ἐκδόθηκε στὰ 1765),¹³ ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο (σ. 41) προτείνει συμπερασματικὰ τρεῖς ἀθθαίρετες χρονολογήσεις γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς μονῆς: τὸν ΙΓ', τὸν ΙΕ' καὶ τὸν ΙΘ' αἰ. Στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου ὁ συγγραφέας ἀντιγράφει ἀπλῶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἄρθρο τοῦ Κώστα Λάππα γιὰ τὰ προσκυνητάρια τοῦ Μ. Σπηλαίου χρησιμοποιώντας συχνὰ τὶς ἴδιες λέξεις ἀλλάζοντας ἀπλῶς τὴ σειρά τους (πρβ. π.χ. σ. 37 μὲ τὴ σ. 97 τοῦ ἄρθρου τοῦ Κ. Λάππα).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο διαγράφει τὴν πορεία τῆς μονῆς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες καὶ ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερα ὑποκεφάλαια: Φραγκοκρατία 1205-1430, Α' Τουρκοκρατία 1466-1684, Βενετοκρατία 1684-1714, καὶ Β' Τουρκοκρατία 1715-1821. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς σελίδες ὁ συγγραφέας ἀντὶ νὰ προσκομίζει στοιχεῖα ποὺ ἄπτονται τοῦ Μ.

12. Μ. Γεδεών, «Ἐκδόσεις ζητητέαι», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 36 (1916) 19-22· Λάππας, ὁ.π., σ. 85.

13. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1466-1800*, Ἀθήνα 1986, I, No 4673.

Σπηλαίο από δημοσιευμένα ὀθωμανικά ἔγγραφα,¹⁴ βραχέα χρονικά, βενετικές ἐκθέσεις¹⁵ ἢ περιγραφές περιηγητῶν¹⁶ (π.χ. Κυριάκος Ἀγκωνίτης,¹⁷ B. Randolph,¹⁸ W. Leake,¹⁹ Ag. Smith,²⁰ κ.ά.) ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὸ μοναστήρι περιγράφει ἀπλῶς τὰ θαύματα τῆς ἐφέστιας εἰκόνας, ὅπως αὐτὰ καταχωροῦνται ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο καὶ ἀβασάνιστα τοποθετεῖ τὴν πρώτη γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Κερνίτζης στὸν ΙΣΤ' αἰ. (σ. 58, σημ. 32), ὅταν ἡ βιβλιογραφία τὴν ἀνάγει τουλάχιστον στὸν Γ' αἰ.²¹

Στὸ Δ' κεφάλαιο (σ. 75-120) ἐξιστορεῖται ὁ «Ἀγώνας γιὰ τὴν Ἐλευθερία 1821-1829», ὅπου σὲ ὀκτώ ὑποκεφάλαια σκιαγραφεῖται ἡ δράση τῶν Μεγασπηλαίων Φιλικῶν, οἱ μάχες Λεβιδίου καὶ Ἀκράτας καὶ οἱ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις τοῦ Ἰμπραήμ κατὰ τῆς μονῆς στὰ 1827. Οἱ μακροχρόνιες καὶ οἱ γενικότερες σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὰ αἴτια συστάσεως τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας (σ. 76 κ.έ.) ἢ τὸ ρόλο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 (σ. 75-6) θυμίζουσι μᾶλλον ὑπεράσπιση ξεφεύγοντας ἀπὸ τὸ

θέμα τοῦ βιβλίου. Ἀντλώντας πληροφορίες ἀπὸ Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν ἢ ἀπὸ δημοσιευμένα ἔγγραφα τῶν ΓΑΚ παρυσιάζει τὴ συμβολὴ τοῦ Μ. Σπηλαίου κατὰ τὸν ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ὡστόσο κουραστικὴ γιὰ τὸν ἀναγνώστη εἶναι ἡ συνεχὴς παράθεση αὐτούσιων ἐγγράφων, τὰ ὅποια κάλλιστα θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν φιλοξενηθεῖ στὸ ἤδη ὑπάρχον Παράρτημα μὲ τὸ «Ἀρχεῖο τῶν Ἰλικῶν», ἐνῶ σημαντικὴ κρίνεται καὶ ἡ παράλειψη πολλῶν ἄλλων πηγῶν ποὺ φωτίζουν τὴ συμβολὴ τῆς μονῆς κατὰ τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγώνα.²²

Ἡ ἱστορία τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου κατὰ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους διερευνᾶται στὸ Ε' κεφάλαιο (σ. 121-151). Στὰ δύο πρώτα ὑποκεφάλαια σκιαγραφεῖται τὸ κλίμα ποὺ διαμορφώθηκε μὲ τὴν κήρυξη τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς ἐλλαδικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία (σ. 121-4), ἡ προσωπικότητα τοῦ Κων. Οἰκονόμου (σ. 124-133) καὶ ἡ διένεξή του μὲ τὸν Φαρμακίδη. Παρὰ τὴν ἐλλιπεῖς βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ τὸ κεφάλαιο διανθίζεται μὲ ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Οἰκονόμου σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυση Θεολογικῆς Σχολῆς στὸ Μέγα Σπήλαιο, οἱ ὅποιες βρίσκονται στὸ Κέντρο Ἐρευνας τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ παρατίθενται στὸ Παράρτημα.

Τὰ ὑπόλοιπα τρία ὑποκεφάλαια (σ. 134-151) εἶναι ἀφιερωμένα στὴ δράση τῶν Κοσμᾶ Φλαμιάντου, τοῦ Παπουλάκου καὶ τοῦ Ἰγνατίου Λαμπροπούλου. Στὸ μοναχολόγιο τοῦ Μ. Σπηλαίου, ὅπως πρῶτος ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος²³ σημειώνει

22. Πρβ. π.χ. Ἀρχεῖο Κανέλλου Δεληγιάννη. Τὰ ἔγγραφα 1779-1827 (μεταγραφὴ Εὐτυχία Λιάτα), [Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ 2], Ἀθήνα 1993, ἀρ. 75, 84, 131. Ν. Παπαδοπούλου, *Πρόμαχοι Μεγάλου Σπηλαίου καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ ἀγωνιστοῦ τοῦ 1821 Παναγιώτου Ἀ. Νεζερίτη*, Πάτρα 1992.

23. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1920, σ. 388.

14. N. Beldiceanu - Irene Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la Morée (1461-1512)», *Südostforschungen* 39 (1980) 17-74.

15. K. Ντόκος, «Breve descrizione del Regno di Morea», *Ἐφῶ καὶ Ἐσπερία* 1 (1993) 81-143 καὶ ἰδίως σ. 123-4.

16. Πρβ. καὶ Κ. Σιμόπουλος, *Ξενοὶ ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1975 μὲ πλῆθος ἀναφορῶν στὸ Μ. Σπήλαιο.

17. J. Colin, *Cyriaque d'Ancone. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Παρίσι 1981, σ. 457.

18. B. Randolph, *The present State of the MOREA called anciently Peloponnesus*, Λονδίνο 1689 (Ἀνατύπωση Ἀθήνα 1966) [Βιβλιοθήκη ἱστορικῶν μελετῶν 18] σ. 15-16.

19. W. Leake, *Travels in the Morea*, Λονδίνο 1830.

20. Ag. Smith, *Glimpses of Greek Life and Scenery*, Λονδίνο 1884, σ. 242 κ.έ.

21. Χοτζάκογλου, *ὁ.π.*, τ. I, σ. 62, ὕψ. 35.

—και ὄχι ὁ Κονιδάρης, ὅπως γράφει ὁ κ. Ὑφαντῆς (σ. 137)— φαίνεται νὰ περιλαμβάνονταν καὶ ὁ Παπουλάκος,²⁴ γὰρ τὸν ὁποῖο παρατίθενται ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ αὐτοῦσια ἔγγραφα ἀντλούμενα ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη διατριβὴ τῆς Θ. Σταθοπούλου στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὀλοκληρώνεται μὲ μία πολὺ λιτὴ ἀναφορὰ στὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1934 καὶ στὸν ἐμπρησμὸ τῆς μονῆς ἀπὸ τὰ ναζιστικὰ στρατεύματα τὸ 1943. Πέρα ἀπὸ τὴ μοναδικὴ —καὶ λαθασμένη— παραπομπή (σ. 145, σημ. 51) ὁ συγγραφέας δὲν ἀξιοποιεῖ ὕλικὸ τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς ἢ μαρτυρίες αὐτοπτῶν μαρτύρων μοναχῶν, ὥστε νὰ προσφέρει κάποια πρωτότυπη συμβολή.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου («Τὸ Μέγα Σπήλαιο καὶ ἡ Παιδεία» σ. 153-160) ἀκολουθεῖ ἕνα σύντομος Ἐπιλόγος (σ. 161-4) ποὺ συνοψίζει τὴ διαχρονικὴ, πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

Ἐδῶ ὁ συγγραφέας παρέχει μία ἀνασκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς Σχολῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου (σ. 153-5) ἀλλὰ καὶ μία ἀναφορὰ στὴν πάλαι πλούσια μοναστικὴ βιβλιοθήκη (σ. 155-160), χωρὶς ὅμως νὰ ἀξιοποιῦνται οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὰ Μαθηματάρια²⁵ τοῦ Μ. Σπηλαίου, οὔτε ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι στὴ μονὴ λειτουργοῦσε Σχολεῖο μέχρι μερικῆς δεκαετίας πρὶν.

Ἀναφερόμενος στὴ Βιβλιοθήκη ὁ κ. Ὑφαντῆς ἀναλίσκεται στὴν περιγραφή κάποιων κωδίκων τῆς, ὅπως τοὺς κατέγραψε ὁ Ν. Βέης, πρὶν τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1934. Γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση δὲ γίνεται λόγος, ἐνῶ ἀναξιοποίητα μένουσιν τὰ στοιχεῖα τῆς ἀποστολῆς ἐρευνητῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰ-

δρύματος Ἐθνικῆς Τραπέζης μὲ ἐπισκεφαλῆς τὸν Ἄγ. Τσελίκα.²⁶ Διερωτώμενος ὁ συγγραφέας γιὰ τὸ ἂν λειτουργήσε στὸ μοναστήρι ἐργαστήριο ἀντιγραφῆς κωδίκων ἀποφαίνεται ἀρνητικὰ, διότι στὸν Κατάλογο τοῦ Α. Πολίτη²⁷ ἐντοπίζει μόνον τὸν κώδικα 2248 ποὺ ἀντεγράφη στὸ Μ. Σπήλαιο (σ. 160)· βέβαια μερικῆς σελίδες παρακάτω στὸ ἴδιο βιβλίο ὁ Α. Πολίτης ἀναφέρει ἄλλον ἕνα κώδικα ἀντιγραμμένον στὸ Μ. Σπήλαιο, ἐνῶ ἀγνοοῦνται οἱ μαρτυρίες τῶν Σ. Λάμπρου καὶ Ν. Βέη γιὰ τὸ θέμα.²⁸

Συμπερασματικὰ διαπιστώνει εὐκολὰ κανεὶς ὅτι στὴν παρούσα μελέτη ἀρκετὰ βασικὰ κεφάλαια τῆς ἱστορίας τοῦ Μ. Σπηλαίου ἔμειναν παντελῶς ἀnéγγυχα: οἱ τοιχογραφίες καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Καθολικοῦ, οἱ σχέσεις τῆς μονῆς μὲ τὴν Ὀμογένεια στὴ Βενετία²⁹ καὶ τὴν Τεργέστη,³⁰ ἡ δράση τῶν Μεγασπηλαιωτῶν κατὰ τῆς κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου καὶ ἡ παρασημοφόρησή τους ἀπὸ τὸν Ὅθωνα,³¹ οἱ καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ καὶ κειμήλια ποὺ φυλάσσονται σήμερα στὸ μοναστήρι, οἱ ἐντυπώσεις τῶν περιηγητῶν, οἱ ἀποτυπώ-

26. Ἄγ. Τσελίκας, «Καλάβρυτα. α. Μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου», *ΔΙΠΑ* 4 (1984-1987) 25, 219-220.

27. Α. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, ἀρ. 1857-2500*, Ἀθήνα 1991, σ. 279, ἀρ. 2258.

28. Σ. Λάμπρος, «Σύμμικτα», *NE* 4 (1907) 495· Ν. Βέης, «Κατάλογος τῶν χρφ. κωδίκων τῆς ἐν Ἀροανείᾳ μονῆς τῶν Ἄγ. Θεοδώρων», *Ἐπετηρὶς Παρνασσῶ* 9 (1906) 72, ὑποσ. 2· *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* τ. V, Ἀαρόν Ἰωσήφ.

29. Εὐτ. Λιάτα, «Ἐνας Ἕλληνας ἐμπαρορὸς στὴ Δύση», στό: *Ροδωνιά*, τ. I, Ρέθυμνο 1994, σ. 279-297· ἡ ἴδια, «Μαρτυρίες γιὰ τὴν πτώση τ' Ἀναπλιῶ στὸς Τούρκους», *Μνήμων* 5 (1975) 101-156.

30. Ο. Κατσιαρδῆ-Hering, *Ἡ ἑλληνικὴ παρουσία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, Ἀθήνα 1986, τ. I, σ. 210, ὑποσ. 59.

31. Ἰω. Πετρόπουλος - Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Περίοδος βασιλείας τοῦ Ὁθωνος», στό: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους*, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1977, τ. II', σ. 8-104 καὶ κυρίως σ. 86.

24. Πρβ. ἐπίσης καὶ Χρ. Γιανναροῦ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεωτέρα Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, σ. 288 κ.έ.· Μ. Στασινοπούλου, «Ἡ μετάβαση στὴ σοφὴ Εὐρώπη καὶ οἱ συνέπειές τῆς. Ὁ ἀρχιμανδρῆτης Γρηγόριος Καλαγάνης», *Ἐρανιστής* 21 (1997) 301-325 καὶ ἰδίως σ. 314, 318-9.

25. Ἄγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1994, σ. 637 κ.έ.

σεις τῆς μονῆς σέ χαρακτηριστικά,³² ἡ σημερινή ζωὴ καὶ δράση τοῦ μοναστηριοῦ. Ἡ ἀνυπαρξία φωτογραφικοῦ ὕλικου —ἔστω καὶ ἀσπρόμαυρων χαρακτηριστικῶν ποῦ δὲ θὰ ἀνέβαζαν τὸ κόστος τοῦ βιβλίου—, ἡ ἔλλειψη εὔρετηρίων, οἱ ἔλλιπείς τρόποι παραπομπῶν ὑποβαθμίζουν περαιτέρω τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῆς καλαβρυτινῆς μονῆς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συντεθῆ τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ πόνημα, δηλαδή διὰ τῆς συρραφῆς κειμένων διαφόρων συγγραφέων χωρὶς καμμία κριτικὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τους, ἀσφαλῶς δὲν τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τῶν ἔργων ποῦ προάγουν τὴν ἔρευνα στὸ συγκεκριμένο θέμα καὶ στὸ ὁποῖο ὁ μελλοντικὸς ἐρευνητὴς θὰ μπορούσε νὰ παραπέμπει, ἐνῶ τοῦ ἀποστερεῖ συνάμα καὶ τὸν τίτλο τῆς πρωτότυπης συγγραφῆς, κάτι ποῦ ἐνδεχομένως νὰ ὑπῆρχε στὶς προθέσεις τοῦ συγγραφέα. Ἔτσι καὶ οἱ ὅποιες χρησιμὲς ἐπισημάνσεις στὶς ὁποῖες προβαίνει ὁ συγγραφέας, κινδυνεύουν νὰ περάσουν ἀπαρατήρητες ὑπὸ τὸ βᾶρος τῆς πληθώρας τῶν ἀνακριβειῶν, ἐνῶ ἡ μέτρια ἐρευνητικὴ διάθεση γιὰ τὸ θέμα του ἐπισκιαρίζει ὀλόκληρο τὸ ἔργο του.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ τὰ ἐπιστημονικὰ

μέσα καὶ οἱ δυνατότητες ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ δὲν ἀρκεῖ μόνον ἡ καλὴ πρόθεση ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὑποχρέωση πρὸς τὸν ἀναγνώστη καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα οἱ ἀπαιτήσεις νὰ εἶναι ὑψηλὲς καὶ τὰ κριτήρια τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας νὰ καθίστανται αὐστηρά.

Προβληματίζουν ὅμως ἐργασίες, ὅπως ἡ κρινόμενη μὲ τίς σοβαρὲς ἀδυναμίες της, ὅταν ὄχι μόνον δὲ συνάδουν μὲ τὸν ἱστορικὸ λόγο ἀλλὰ συνάμα ἐμπλέκουν καὶ ἐκθέτουν θεσμούς, ὅπως τὴν Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ποῦ προχώρησε στὴ βράβευσή. Τὸ ἱερὸ καθίδρυμα μάλιστα χάνει αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νὰ βρεῖ καὶ στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία μιὰ ἀξιοπρεπὴ ἀντιπροσώπευση, ὅπου ὁ ἀναγνώστης, εἰδικὸς καὶ μὴ, θὰ μπορεῖ, διαχωρίζοντας τίς προκαταλήψεις καὶ μυθεύματα τῶν περασμένων αἰώνων ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια ἀλλὰ καὶ μὲ σεβασμὸ πρὸς τίς ἀρχέγονες παραδόσεις, νὰ γνωρίσει τὴν ἱστορία, τὴν προσφορὰ καὶ τὴ σημασία της. Νὰ εὐχηθοῦμε γιὰ τὸ μέλλον, ὁ πνευματικὸς φάρος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς, ἡ δραστηρία Μητρόπολη Καλαβρυτίων καὶ Αἰγιαλείας, νὰ λάβει ξανά ἀνάλογη πρωτοβουλία, ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ, ὅπως ἀρμόζει, ἡ ἱστορία, δράση καὶ προσφορὰ μιᾶς ἀπὸ τίς σημαντικότερες μονὲς τῆς Πελοποννήσου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ

32. Ν. Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκό-
νες. Ὁρθόδοξα χαρακτηριστικά 1665-1899*, τ.
II, Ἀθῆνα 1986, σ. 509 κ.ἑξ.

Ρένα Μόλχο, *Οἱ Εβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης 1856-1919: μιὰ ἰδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθῆνα 2001, 333 σ.

Τὸ βιβλίο της κ. Ρ. Μόλχο ἐρχεται νὰ καλύψει ἓνα μεγάλο κενὸ στη φτωχὴ ἐλληνικὴ ιστοριογραφία σχετικὰ με τίς εβραϊκὲς κοινότητες του ἐλλαδικοῦ χώρου. Εἰδικὰ γιὰ τὴν εβραϊκὴ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, μιὰ κοινότητα ποῦ καθόριζε γιὰ αἰῶνες τὴ φυσιογνωμία τῆς τελευταίας, τὸ κενὸ ἦταν περισσότερο αἰσθητὸ, δεδομένου ὅτι ἡ εβραϊκὴ παρουσία δὲν προσφέρεται γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἐλληνικότητας τῆς πό-

λης, ὅπως εὐστοχα σημειώνεται στὴν εἰσαγωγή (σ. 20). Ὁ στόχος τῆς προβολῆς τῆς ἐλληνικότητας, ἄλλωστε, συντέλεσε, ουσιαστικά, στὴ μείωση ἢ στὸν ἐξοβελισμό των Εβραίων στο σύνολό τους ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ιστοριογραφία, μέχρι πρόσφατα. Καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ιστοριογραφία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ συλλογικὴ μνήμη τῆς Ἑλλάδας» (σ. 15). Εἰς οὐ καὶ τὰ προβλήματα ταυτότητας ποῦ περιγράφει ἡ συγγραφέας στὸν πρόλογο.